

Clifford Geertz

Michel Foucault-rol

in: Magyar Lettre Internationale (Budapest/HUN: Jelenkor Kiadó),
ISSN 0866-692X, no. 82 (2011), pp. 67-69

online source:

http://apps.arcanum.hu/pdf/MagyarLettre/MagyarLettre_082_2011.pdf/slice?pg=68&to=70

Using this text is also subject to the general [HyperGeertz-Copyright](#)-regulations based on the Austrian copyright-law ("Urheberrechtsgesetz 1936", version 2018, par. 40h, par. 42), which - in short - allow a personal, nonprofit & educational (all must apply) use of material stored in data bases, including a restricted redistribution of such material, if this is also for nonprofit purposes and restricted to a specific scientific community (both must apply), and if full and accurate attribution to the author, original source and date of publication, web location(s) or originating list(s) is given ("fair-use-restriction"). Any other use transgressing this restriction is subject to a direct agreement between a subsequent user and the holder of the original copyright(s) as indicated by the source(s). HyperGeertz@WorldCatalogue cannot be held responsible for any neglect of these regulations and will impose such a responsibility on any unlawful user.

Each copy of any part of a transmission of a HyperGeertz-Text must therefore contain this same copyright notice as it appears on the screen or printed page of such transmission, including any specific copyright notice as indicated above by the original copyright holder and/ or the previous online source(s).

KOMMENTÁROK ÉS VITÁK

CLIFFORD GEERTZ

Michel Foucaultról

Michel Foucault: Felügyelet és büntetés. A börtön története

Michel Foucault a hatvanas évek elején robbant be a szellemi életbe *Folie et déraison*¹ című könyvével, amely az örökség nyugati tapasztalatának történetét meséli el cseppet sem szokványos, de azért viszonylag felismerhető módon. Az azóta eltelt években² Foucault afféle soha nem látott madár lett: történelmietlen történész, antihumanisztikus humán tudós és strukturalizmusellenes strukturalista. Ha mindehhez még hozzávesszük feszes, tömör prózanyelvét, amely egyszerre ellentmondást nem tűrő és kétségekkel teli, és a módszerét, amelyben a sommás általánosításokat meghökkenítő részletek támasztják alá, teljes a hasonlóság Foucault művei és egy Escher-rajz között, amelyen a lépcsők náluk alacsonyabban fekvő lépcsőfordulókhoz érkeznek, a kifelé vezető ajtók pedig visszavezetnek az épületbe.

„Ne kérdezzék, ki vagyok, és ne mondják nekem, hogy maradjak ugyanaz” – írja egyetlen tisztán módszertani könyvének, *A tudás archeológiájának* (*L'archéologie du savoir*) bevezetésében, amely olyan nézetek tagadásának a gyűjteménye, amelyeket ő maga nem vall, de amelyekkel szerinte a szellemi élet „bohócai és zsonglőrjei” feltehetően vádolják őt. „Ez az anyakönyvek morálja; ez készíti hivatalos papírjainkat – mondja. – Hagyjon bennünket békén ez a morál, ha írni kezdünk.”³ Bárki vagy bármi legyen is Foucault, biztosan eleget tesz annak az alapkövetelménynek, ami manapság – úgy tűnik – minden francia *savant* számára kötelező: megfoghatatlan.

A történelem radikális törései sorozata

Azonban (és ebben már jelentősen különbözik mindattól, ami a strukturalizmus beköszöntése óta Párizsban történt) Foucault műveinek nehézsége nem szerzőjük nagyképűségéből ered, vagy abból a vágyából, hogy szellemi szektát alapítson, amelyhez csak a beavatottak csatlakozhatnak, hanem magával ragadó és igazán eredeti gondolkodásából. Mivel nem kevesebbre törekszik, mint a humán tudományok Nagy Restaurációjára, nem meglepő, hogy az írásai gyakran homályosak, s ha épp sikerül világosan fogalmaznia, akkor is eléggé meghökkenítő, amit mond.

Foucault alapfogalmai önmagukban nem annyira bonyolultak, inkább csak szokatlanul nehéz elhítni őket az olvasókkal. A legtöbb visszhangot kiváltott elképzelése szerint a történelem nem folytonos, vagyis nem úgy kell elképzelni, hogy az egyik dologból szervesen kinő a következő és így tovább, mint egy 19. századi regény fejezetei, hanem radikális törések, szakítások sorozata, amelyek mindegyike az emberi megfigyelés, gondolkodás és cselekvés lehetőségeinek teljesen új mutációját hozza létre. Az „örökkévalóság bizonytalan szilánkjait”, amelyeket ezek a mutációk létrehozhatnak, Foucault először episztéméknak nevezte (vagyis „episztemológiai mezőknek”), később történelmi *a priori*knak, majd diszkurzív formációknak. De bárhol nevezük is őket, „archeológiai” módszerrel kell hozzájuk közelítenünk. Vagyis először jellemeznünk kell őket, méghozzá azok szerint a szabályok szerint, amelyek meghatározzák, hogy milyen fajta érzékelés és tapasztalás lehetséges a határaitokon belül, mit lehet látni, mondani, tenni és gondolni az általuk meghatározott fogalmi mezőn belül. Ha ez megtörtént, akkor egy tiszta sorozatban kell elhelyeznünk őket, egy genealógiai szekvenciában, amely nem azt mutatja meg, hogy milyen ok-okozati kapcsolat van a kettő között, hanem azt, hogy hogyan alakult ki az egyik a másik által üresen hagyott térben, és hogyan fedte el végül új realitásokkal az elődét. A múlt nem előhang; mint Schliemann lelőhelyének különálló rétegei, csupán eltemetett jelek egymásutánja.

Ebben a szellemben Foucault úgy látja az európai történelmet, mint amit három nagy törésvonal szel át. Ami ezeken a törésvonalakon innen és túl található, azt „puszta távolságok” választják el egymástól, amelyeket egyszerűen kronológiai felsorolással – az események üres, külsődleges sorozatával – léphetünk át. Az első ilyen törés valahol a 17. század közepén keletkezett, és a mágikus kort választja el a klasszifikáció korától. Az első időszakban – Paracelsus és Campanella korában – a dolgok viszonya belső szimpátiákon és antipátiákon alapult – bor és dió, halál és rózsák –, amelyeket Isten az arcukra vésett, ahonnan bárki leolvashatta őket. A másodikban, Linné és Condillac korában a dolgok viszonyát típusok és taxonómiák – növényfajok és állatfajták, szófajok és nyelvtanok – határozták meg, amelyek

a természet elrendezésében közvetlenül felfedezhetők.

A második törés a 19. század eleje körül keletkezik, amikor a valóság felépítésének táblázatszerű, osztályozáson alapuló, linnéi elképzelését, amelyben mindennek megvan a maga sora és oszlopa, Marx és Comte egészen más koncepciója váltja fel, amelyben a dolgok narratív viszonyban állnak egymással – előrevetülések és kimenetek, okok és következmények. A „Hasonlóság”, illetve a „Rend” helyett a „Történelem” lesz a tapasztalás, a megértés és az ábrázolás legfőbb kategóriája. A harmadik törés pedig, amelyet Nietzsche, Freud és Mallarmé jósolt meg, és amelyet most próbálunk valahogy túlélni, ennek az ideiglenes tudatnak a végét jelzi, amelyet egy új, ismeretlen, eddig még nem teljesen körvonalazódott létforma fog felváltani. Foucault olyasféle, gyakran homályos kifejezésekkel utal rá, mint „az idő mélységes folyamának szétzóródása”, „az ember abszolút feloldódása” vagy „a maszkok visszatérése”.

Az egyik keretből a másikba radikális ugrásokkal történő változás koncepciójához Foucault egy másik szokatlan fogalmat ad még hozzá, amely a kezdetektől fogva nyomokban megvolt az írásában, de az idők során egyre nyomatékosabbá vált. Nevezetesen azt, hogy mindezek az „episztémék” vagy „diszkurzív mezők” vagy bárminek is nevezi őket, nem csupán a gondolkodás keretei, hanem hatalmi struktúrák.

A diszkurzív mezők hatalmi struktúrák

Akár az örökségről alkotott képről, akár pedagógiai elméletekről, a szexualitás definíciójáról, orvosi gyakorlatról, katonai fegyelméről, irodalmi stílusokról, kutatási módszerekről, a nyelvről alkotott nézetekről vagy munkaszervezési eljárásokról van szó, azok a fogalomrendszerek, amelyekbe egy adott kor be van zárva, meghatározzák a hatalmi sémáit. Az elnyomás tárgyai nem nagy általánosságban kifejezett csoportok, mint a „proletariátus”, hanem az örültek, a bűnözők, az újoncok, a gyerekek, a gépkezelők, a nők, a kórházi betegek vagy a tudatlanok. Az elnyomók pedig nem az arctalan „uralkodó osztály”, hanem a pszichiáterek, a jogászok, a katonatisztek, a gyárigazgatók, a férfiak, az orvosok és a műveltek – vagyis azok, akiket a történelmi *a priori* felhatalmaz arra, hogy más emberek élete fölött rendelkezzenek. Az „elzárás” minden sajátos, egymással nem összefüggő formája lett Foucault műveinek a rögeszméje. Minden (vehemens, abszolút) radikalizmusa ellenére Foucault tör-

ténelem nem az osztályharcok és nem is a termelési módok története, hanem a korlátozása: a szellemi, orvosi, erkölcsi, politikai, esztétikai és episztemológiai kényszeré. Itt tárgyalt művében a jogi korlátozásról értekezik hosszasan. *Surveiller et punir*⁴ című munkájában rátalált a számára kijelölt témára, és megírta eddigi legerősebb könyvét.

A börtön keletkezéstörténetének feltárását, a rendszer jelenlegi formája alatt rejlő rétegek felszínre hozását Foucault a talán legdrámább változást hozó törésvonalnál kezdi. Ez a törésvonal 1760 és 1840 között keletkezett, és a hasonlóság korából (*âge de ressemblance*), amelyben a bűnözők kínzása és kivégzése kedvelt látványosság volt, a klasszikus korba (*âge classique*) vezetett át, amelyben a mód-szeresen kialakított intézményekben tartott bűnözők életét szigorú időbeosztás szabályozta.^[1] Az első kor illusztrálására Robert Damiens vallási örült példáját választotta, aki 1757-ben késsel támadt XV. Lajosra, és könnyebben megsebesítette. Tettének jutalmul izzó harapófógóval szaggatták a húsát, olvasztott ólommal és égő kénnel kengették a sebeit, majd lovakkal szaggatták négyfelé és segítőként hentesek közreműködésével darabolták fel a testét. Ami megmaradt belőle (egyres jelenlevők úgy vélték, hogy még mindig él), azt elégették, hamvait pedig szétszórta a szélrőzsza minden irányába – s mindez az Église de Paris előtti köztéren.

A klasszikus kor illusztrálására Foucault egy 1838-as házirendet választott ki, amelyet egy párizsi „fiatal rabok háza” számára állítottak össze. Ezek a szabályok a maguk nemében alig humánusabbak, mint a Damiens idejében kiszabott büntetések. Az 1838-as házirend a rabok életét percről percre beosztotta – a csoportokban végzett munka, ima, étkezések, tanulás, pihenés és alvás váltakozását dobszó jelezte, és minden teljes csendben folyt:

„[A kivégzést és az 1838-as házirendet] kevesebb mint egy évszázad választja el egymástól. Ezalatt... történt meg a büntetés egész ökonómiájának az újraelosztása. A hagyományos igazságszolgáltatás nagy »botrányainak« és számtalan reformtervezetnek a kora volt ez. Megszületik a törvény és a bűn új elmélete, a büntetés jogának új morális vagy politikai igazolása; a régi törvényeket eltörölték, a régi szokások kihaltak. »Modern« törvénykönyveket terveztek és szövegeztek meg: Oroszországban 1769-ben, Poroszországban 1780-ban, Pennsylvániában és Toscanában 1786-ban, Ausztriában 1788-

GEERTZ, Clifford
Az értelmezés
hatalma
Századvég, 1994

„A tényeken túl”
Magyar Lettre
Internationale, 18

„Az identitás
politikájáról”
Magyar Lettre
Internationale, 31

„Kultúrák”
Magyar Lettre
Internationale, 38

„Az eszes vadember
(Lévi-Straussról)”
Magyar Lettre
Internationale, 40

„Városok”
Magyar Lettre
Internationale, 45

„Diszciplínák”
Magyar Lettre
Internationale, 47

„Hegemoniák”
Magyar Lettre
Internationale, 51

VÖRÖS Miklós
„Megkészt nekrológ
Clifford Geertz,
1926-2006”
Magyar Lettre
Internationale, 65

FOUCAULT, Michel
Felügyelet és
büntetés: A börtön
története
Gondolat, 1990

Elmebetegség
és pszichológia.
A klinikai orvoslás
születése
Corvina, 2000

A bolondság
története a
klasszicizmus
korában
Atlantisz, 2004

A szavak és a dolgok:
A társadalom-
tudományok
archeológiája
Osiris, 2000

A tudás
archeológiája
Atlantisz, 2001

A szexualitás
története I-III
Atlantisz, 1999-
2000

ban, Franciaországban 1791-ben, a IV. esztendőben, 1808-ban és 1810-ben. Beköszöntött a büntetőjog új korszaka."

Ezután Foucault nyomon követi a nagy átalakulás különféle aspektusait. Először is: a büntetés megszűnt mint nyilvános látványosság. Ez lényegében azt jelenti, hogy leáldozott a testnek mint annak a szövegnek, amelyre a büntetést írták, amelyre az ítéletet, mint szegény Damians esetében, szó szerint rávésték. A nyilvános kínzás – franciául *supplice*, ami olyasmit jelent, mint liturgikus kínzás, szertartásos fájdalom –, a bűnös embert saját elítélésének hírnökévé tette. A király hatalmát, s így a jogait is, kópáddal és kénnel tették jól olvashatóvá. Mivel minden bűn valamilyen mértékben felségseretésnek, miniatűr királygyilkosságnak számított, a „pokol színháza” a monarchikus despotizmus egyik alapvető jellegzetessége volt, s amikor a királyok és a nyilvános kínzás elhagyták a történelem színpadát, egyszerre hagyták el. A hercegek bosszúja helyett a társadalom védelme lépett a színre; a vérpad izgalma helyett a börtön csendje; a testre írás helyett a test szabályozása.

Foucault könyve nagyrészt a büntetés rendszerezésének, általánosításának és spiritualizálásának, valamint a büntetést megtestesítő büntetőintézet szürke tömegének – a „köbe vésett fegyverem intelligenciájának” – az elemzéséből áll. A változásokat kiváltó társadalmi erők – az urbanizálódó, polgárisuló és parlamentarizálódó Európa fokozódó aggodalma a politikai bűnök helyett a vagyon elleni bűncselekmények miatt, vagy a születőben levő ipari társadalom munkafegyelmi problémái – alig kerülnek említésre. Foucault-t nem nagyon érdeklik az okok és a meghatározottságok. Az ő kifejezésével élve, a büntető hatalom „új ökonómiájára” koncentrált, amelynek a célja nem az, hogy „kevésbé büntessen, hanem hogy megfelelőbben büntessen”.

Látszólagos humanitárius indíttatásuk ellenére – ami Foucault szerint csupán háttérzene volt – a büntetőjog nagy reformerei a 18. század második felében – Beccaria, Marat, Bentham, stb. – szerinte elsősorban arra törekedtek, hogy „a büntető hatalmat minél mélyebbre nyomják a társadalom testébe”. A francia forradalom után a „Társadalom” foglalta el a „Király” helyét mint az a legitim hatalom, amellyel a bűncselekmény szembe szegül (és a királygyilkosság helyett az apagyilkosság lett a végső bűn, amelynek minden más bűncselekmény a kisméretű változata). A társadalom teste készséggel tudomásul vette ezt a váltást, amelynek következtében a formális törvénykönyv lett a behatolás fő eszköze. A büntető hatalmat törvényekkére osztották, és szakaszokra bontott szövegek formájában

kinyomtatták, miáltal kevésbé önhatalmúnak, világosabban körvonalazottnak és koherensebbnek tűnt fel.

A büntetés így kiterjedtebb lett („egyetlen bűn sem kerülheti el azoknak a tekintetét, akikre az igazságszolgáltatás feladata hárult”), empirikusabb („a bűncselekmény bizonyításának meg kell felelnie az igazság általános kritériumainak”), praktikusabb („ahhoz, hogy a büntetés elérje a kívánt hatást [írja Beccaria], elég, ha többet árt a bűnözőnek, mint amennyi hasznot nyert a bűncselekményből”) és konkrétabb („minden vétet [és büntetést] definiálni kell [...], besorolni és fajokra osztani, amelyekből egyetlenegy sem maradhat ki [...], a bűn és bűnhődés linnéi rendszerét kell létrehozni”). S ami a legbaljósat: a büntetés didaktikus célzatúvá vált:

„A testi fenyítés esetében a példamutatás a félelmen alapult: a testileg átélt félelmen, a kollektív rettegésen, a képeken, amelyek belevésődtek a nézők emlékezetébe, mint a bélyeg az elítélt arcán vagy vállán. Mostantól a példa a tanulságon, a beszéden alapult [...] a közérköcs képviselőtén. A büntetés szertartását többé nem az uralkodó rettegett restaurációja tartja fenn, hanem a törvénykönyv működésbe lépése, a bűn és a bűnhődés fogalmának kollektív megerősítése. A kiszabott büntetésből nem az uralkodó jelenléte, hanem maguk a törvények olvashatók ki. A törvények egy bizonyos bünt egy bizonyos büntetéssel kötnek össze. Az elkövetett bünt azonnal követi a büntetést, amely életbe lépteti a törvény szavát, és megmutatja, hogy a törvénykönyv, amely fogalmakat köt össze, valóságos dolgokat is összeköt [...] Ezt az elolvasható leckét, ezt a rituális újrakódolást minél gyakrabban kell megismételni; a bűnhődés inkább legyen iskola, mint fesztivál, inkább örökké nyitott könyv, mint szertartás.”

A büntetés mint átnevelés – a hatalom mint kontroll

Foucault ezután két kérdést tesz fel, amelyek tanulmánya központi kérdésfeltevést alkotják. Először is: ha elfogadjuk, hogy a váltás következtében a bűn fogalma táblázatszerűvé, taxonomikussá vált, amely szerint a bűncselekmények a társadalom természetes rendjével szembeni ellentét különféle változatai – a bűn mint a társadalmi perverziók katalógusa –, akkor hogyan lett a börtön a büntetés lényegében egyetlen formája? Másodszor: mivel tehát a börtön lett a büntetés-végrehajtó intézmény, mi lett vele a történelem-központú episztémé 19. századi megjelenése után? Mit kezdett a modern hit, amellyel ma többé-kevésbé együtt élünk vagy amely ellen harcolunk, a börtön intézményével?

Az első kérdés már csak azért is nagyon izgalmas, mert a klasszikus reformereknek nem az volt a szándékuk, hogy a börtön szinte univerzális büntetés legyen a nagyobb bűnökért. Épp ellenkezőleg, azt akarták, hogy a bűnök sokféleségének a büntetések sokfélesége feleljen meg. A száműzetés és a deportálás, a kényszermunka, a megbélyegzés, a házi vagy városi őrizet, a kárpótlás, a bírság, a besorozás, a különféle polgárjogok megvonása, a nyilvános megszégyenítés különféle formái – „a látványos büntetések egész új arzenálja” –, az ismerősebb kínzással és kivégzéssel együtt szándékuk szerint a bűnök táblázatához kapcsolódó büntetések táblázatának részeit kellett volna képezniük, a természetes igazságszolgáltatás egzakt és jól látható logikája alapján.

Azonban néhány rövid évtizeden belül a bebörtönzés (amely azelőtt nem számított a hosszú távú büntetés bevett formájának, s amely – lásd Bastille – a zsarnoksághoz és a királyokhoz kötődött) olyannyira a helyébe lépett az összes többi büntetési formának, hogy egy elkeseredett reformer így panaszkodott az alkotmányozó nemzetgyűlésnek: „Ha hazaárlást követek el, börtönbe zárnak; ha megölöm az apámat, börtönbe zárnak – minden elképzelhető vétséget egyöntetű módon büntetnek meg. Ez olyan, mintha egy orvos minden nyavalyát ugyanazzal a gyógyszerrel kúrálta.”

Az új rendszernek ezt az előre nem látott következményét Foucault a didaktikus erejére vezeti vissza: az új törvénykönyvekben, ezekben az örökké nyitott tankönyvekben olvasható leckéknek már maga a léte felkeltette az igényt a tanterem (és a tanító) iránt, amely (és aki) biztosítja, hogy a tanulók rendszeresen megtanulják a leckét. Az agyukat kellett átalakítani, s a börtön lett az átalakító gépezet. A börtönök, amelyek egykor föld alatti tömlöcök voltak, ahol a gonosztevők a perükre várakoztak (néhányuk egész addig, amíg végül ott nem rohadt), most javítóintézetekké váltak, ahol a lelkeket formálták át, s a bűnözőkből állampolgárokat faragtak. A Walnut Street-i börtön, amelyet a philadelphiai kvéker közösség (ki más?) hozott létre 1790-ben, az egyik első, legátgondoltabb és legnagyobb hatású példája a hamarosan uralkodóvá váló modellnek, a „javítóháznak”, amelyben a fegyelmezett termelőmunka, a szigorúan szervezett élet – alvás, mise, étkezés, vissza – és a folyamatos erkölcsi nevelés azt a célt szolgálta, hogy „teljes valójában átalakítsa az egyént – a testét és a szokásait a napi rendszerességgel végzett munka révén, a szellemét és az akaratát az állandó lelki tanítások révén.”

Az az elképzelés, hogy a pontos időbeosztás szerint folyó élet erényt szül, a

kolostori élet ideáljára vezethető vissza, de Foucault szerint a 18–19. században nemcsak a protestantizmus haladóbb irányzatai, hanem a jól kiképzett hadseregek, a racionalizált műhelyek, a szigorú szabályokra épülő iskolák és a rutinosan működő kórházak – mind „komplett, zord intézmények” – is ehhez az ideálhoz nyúltak vissza. Mindegyikük mögött az a törekvés állt, hogy az embereket rendszerben tartsák, s így rendszeretővé tegyék, ami állandó, a részletekre is kiterjedő, agresszív felügyeletet igényelt, fáradhatatlan tekinteteket, amelyek a legkisebb szabálytalanságra is figyelnek. A megfigyelés, a vizsgálat, a kérdőív, a napló, a jelentés, a dosszié vált az uralkodás fő eszközévé, hiszen ezek a legfontosabb eszközök, amelyek révén azok, akik fegyelmet tartanak, megfigyelik azokat, akiknek ez – állítólag – a hasznukra válik.

Ami a börtönt illeti, ezek a tendenciák – a rend táblázatszerű elképzelése, a büntetés mint a javítás eszköze és a hatalom mint felügyelet – együtt láthatók a 18. századi képzetleghátborzongatóbb termékében: Jeremy Bentham Panopticonjában.

Ez a „kegyetlen, ötletes ketrec”, amelynek minden lakóját, akik egyedül vannak egy-egy cellában, a többiek számára láthatatlanul, folyamatosan meg lehet figyelni egy központi toronyból – a rab tökéletesen látható, de ő sohasem lát, az őre tökéletesen lát, de őt sohasem látják –, Foucault szerint nem álom-épület. Hanem „az ideális formájára redukált hatalmi mechanizmus ábrája [...] a politikai technológia illusztrációja”. Noha rabok nevelésére tervezték, alkalmas volt „betegek gyógyítására, diákok tanítására, örültek bezárására, munkások felügyeletére, koldusok és naplopók munkára kényszerítésére” is. S ami még szörnyűbb: míg a klasszikus kornak végül is nem sikerült megépítenie, a modern kor – a bűnözésről alkotott másfajta felfogásával és az emberi viselkedés kifürkészésére fordított egyre bővülő forrásaival – nagyon közel került ahhoz, hogy megépítse.

Ha a linnéi episztémé a rabot úgy határozta meg, mint egy megismerendő személyt, a soron következő episztémé – amelyet Comte nevéhez szoktunk kötni – megalkotta az eszközt a megismeréséhez: a „humán tudományokat”. A bűnöző delikvenssé válik – nem pusztán egy szerencsétlen gazfickó, aki történetesen elkövetett egy jól besorolható bűncselekményt, hanem egy történelmi személy, akinek az egész életútja félreisiklott. Az élettörténete, a pszichéje, a szociológiai háttere, még a testi adottságai – pl. a fejformája – is fontosak, ha meg akarjuk ismerni őt, illetve megállapítani a viselkedése okait; így a 19. század második felében beköszöntött az esettörténetek

és a kriminológia kora. Innentől kezdve már nem a bűn állt a középpontban, sőt tulajdonképpen még csak nem is a bűnöző, hanem azoknak az erőeknek a rendszere, amelyek az idők során összeküldtek arra, hogy létrehozzanak egy „veszélyes embert”. A bűnözés mostantól nem valami szabálytalan dologra utal, amit az egyén követett el (mint pl. a rablás), hanem – mint a perverzión – valami elfogadhatatlanra, amivé ő maga vált.

A börtön, amely valaha az a hely volt, ahol a fogva tartott a kínzást várta, majd később az erkölcsi tornagyakorlatok terepe lett, most olyan intézménnyé válik, amelyben a tönkrement életre tudományos módszerekkel rákényszerítik a normalitást. Vagy inkább ez a funkció is hozzáadódik az előbbiekhöz, mert – mint az „archeológiák” egyéb válfajainál – a későbbi rétegek itt sem pusztítják el a korábbiakat, hanem rájuk rakódnak. A végső építmény – amelyet Foucault, hogy megkülönböztesse a várbörtöntől és a javítóintézetektől, „karcernek” nevez² – olyan, mint azok a katedrálisok, amelyeket egy szentély alaprajza köré építettek, amely maga is egy áldozati hely köveire épült.

A „kriminológia”, ez a pszichiátriából, szociológiából, orvostudományból, pedagógiából, politikatudományból és társadalmi munkából összetevődő hibrid szülemény alakítja a jogi diskurzus mezőjét, s ezzel a büntető hatalom újabb „ökonomiáját” vezeti be, amely egy lényegileg technokrata, szakértők által művelt diskurzuson alapul. A törvény mint parancs vagy rendelet fogalmát a törvény mint norma váltja fel. A bírót, akik „mint-ha szegyelelnének ítélezni”, „dühödtt vágy keríti hatalmába [...] hogy megítéljék, leltározzák, diagnosztizálják, felismerjék a normálist és az abnormálist, és maguknak követelik a gyógyítás tisztességét [...] hogy „terapeutikus” ítéleteket hozzanak, és „rehabilitációs” célból hosszabb-rövidebb bebörtönzést javasoljanak”. S mivel ez a „hatalmas gyógyítási étvágy” és a „kriminológiai fecsegés” mindenkire kiterjed, a szabadlábra helyezettekkel foglalkozó tisztától a börtönőrig, a „diszciplína” szó tudományos és büntető jelentése vészjósló módon összeolvad:

„[Azt látjuk, hogy a humán tudományok] diszciplináris hálózatai egyre szaporodnak, egyre többször kerülnek kapcsolatba a büntető apparátussal, egyre fontosabb területeken jutnak hatalomhoz, egyre nagyobb mértékben kerülnek hozzájuk a jogszolgáltató funkciók; így most, hogy az orvostudomány, a pszichológia, a neveléstudomány, a segélyezés, a »szociális munka« egyre nagyobb részt kap a felügyelő és felmérő hatalomból, a büntető apparátus orvosi, pszichológusi és nevelői vonásokkal ruházódik fel.”

De ez csak a dolog egyik fele. Lét-rejítte után a „karcern” típusú büntetés lett a „legjelentősebb támogatója” annak, hogy ez a normalizáló hatalom az egész társadalomra kiterjedjen, s így létrejöjjön az, amit Foucault, egyre izgatottabban „karcern-szigetvilágnak” nevez. Itt Foucault egy olyan képet használ, amelyet valójában nem indokol meg kellőképpen, és egy olyan egyenletet állít fel, amelynek a két oldalán nem azonos mennyiségek állnak. „A normalitás bírái mindenhol jelen vannak – kiáltja. – A tanár-bíró, az orvos-bíró, a nevelő-bíró, a »szociális munkás«-bíró társadalmában élünk; őrajtuk alapul a norma univerzális hatalma.”

Ebben az újfajta „panoptikon-társadalomban” – amelyben a sok jól képzett megfigyelő sok kiválóan felszerelt őr-toronyból figyeli a számtalan fajta állítólagos bűnözőt – „az alattomos engedmények, a bevallhatatlan kicsinyes kegyetlenkedések, a kis ravaszkodások, a jól kitervelt módszerek, technikák, »tudományok« kialakulása [...] azt eredményezi, hogy az egyénre mint fegyelmeható alanyra lehet tekinteni.” Messze járunk már a „kerékkel, bitófával és pellengérral tarkított kínzások világától”. De a Walnut Street-i börtön szűzies fegyelmeható módszereitől is. Ez itt már a „karcern-város” – Foucault hangja itt keserűvé és dühössé válik –, ahol „a börtönök gyárakhoz, iskolákhoz, kaszárnyákhoz, kórházakhoz hasonlítanak, amelyek pedig mind a börtönökhöz hasonlítanak.”

Az egyre csökkenő szabadság története

Lehetséges. De a jelenhez közelítve fokozatosan egyre élesedő retorika azt a kérdést veti fel, hogy vajon Foucault és olvasója bizonyosan fenn tudja-e tartani az „archeológiai” szemléletet egy olyan episztémé esetében, amely még nincs a föld alá temetve, különösen akkor, ha ilyen szenvedélyesen eltökélte magát, hogy eltemesse. Mivel Foucault politikailag elkötelezte magát a folyamatos gerillaháborúra a „karcern-szigetvilág” különféle szigetei ellen („Minden fronton fel kell vennünk a harcot – az egyetemen, a börtönben, a pszichiátria területén –, de egyiken a másik után, hiszen nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy egyszerre támadjunk”),^[2] nem úgy közelít azokhoz a börtönökhöz – iskolákhoz, gyárakhoz, elmeegógyintézetekhez, kaszárnyákhoz, kórházakhoz –, amelyek között él, mint azokhoz, amelyeket a múltból kell előásnia. Azokat a börtönöket, amelyek között él, egyenként a földdel tenné egyenlővé, ami vagy jó ötlet vagy nem. De mindenestre a romok létrehozása egészen más vállalkozás – másfajta érzelmeket tételez fel és másfajta észleléseket eredményez –, mint a romok kiásása.

„Szilárd falakba ütközünk – folytatódik a frontharcra buzdító bekezdés –, aztán a rendszer egy ponton repedezni kezd; és mi rendületlenül kitartunk. Már úgy tűnik, mintha győznénk, de ekkor az intézmény újra felépül, és előről kell kezdenünk. Hosszú harc áll előttünk; ismétlődő és látszólag minden összefüggést nélkülöző harc. De a rendszer, amely ellen fellépünk, és a hatalom, amelyet a rendszeren keresztül gyakorolnak, biztosítja az egységét.”

Aggasztó, hogy az effajta írásmód ma kevésbé tűnik kávéházi fecsegésnek, mint még akár hat évvel ezelőtt is. És kezdünk gyanakodni, hogy valójában nem pusztán a börtön leíró genealógiájával állunk szemben, amely végigtekint a különféle diskurzusokon, Robert Damiens-től a New Yorkot 1976-77-ben rettegésben tartó „44 kaliberes gyilkosig”. A sok régészeti feltárás és az egymást követő szekvenciák rögzítése után mintha valamiféle „fordított liberális” történelmet kapnánk, amely – szándéka ellenére – lényegében az egyre csökkenő szabadság története.

A modern élet korlátozó mechanizmusait megszállottan kutató Foucault egy olyan szörnyű metaforává emelte ezeket a mechanizmusokat, amelyek az egészet jelképezik – panoptikon-társadalom, karcern-város –, majd kutatni kezdte, hogy vajon mi rejlik egy ilyen csodás szörnyeteg alatt. S ha így nézzük, a múlt szakaszokból álló, „humanizált”, de egyre gonoszabb hatalomkoncentrációk emelkedő spiráljaként tűnik fel – „mikro-fasizmusokként”, ahogy valaki nevezte ezeket –, amely végül azt a borzalmat eredményezte, amelyet mi is jól ismerünk. Ez a borzalom az az állapot, amelyhez a múlt – amely pedig Foucault szerint elvileg nem képes létrehozni semmit, csak önmagát, és azt is csak véletlenszerűen – valahogy mégiscsak vezetett. Mint az alkotmányos liberalizmus híve, aki a modern szabadság első halvány jeleit a német erdőben vagy a római jogban véli felfedezni, Foucault a modern korlátozások első, cseppet sem halvány jeleit az *ancien régime* látványos kínzáiban és a klasszikus kor didaktikus fegyelmehatózásában találja meg.

Ez persze azt mutatja, hogy Foucault nem szabadult meg annyira a historizmus általa is támadott episztéméjétől, mint hinné vagy mint szeretné. A most születő episztémé, amelyet ő „új metafizikai hiányként” jellemez – „pantomimszínház, párhuzamosan futó, elillanó, rögtönzött jelenetekkel, amelyekben vak gesztusok jeleznek egymásnak” –, még nem érkezett el teljesen.^[3] De talán, ahogy a fél-forradalmakkal, úgy a fél-szabadulásokkal is beérhetjük. Bármilyen volt is Foucault szándéka, ettől a fél-szabadulástól válik a *Felügyelet és büntetés* ilyen lenyűgöző olvasmányá. Mert noha Fou-

cault a múltat úgy ábrázolja, mint ami már régés-rég tovatűnt és a saját diskurzusának a foglya, közben, ha a saját érvelése úgy kívánja, azért ki is sajátítja a múltat. Ahogy ez a rabokra általában igaz (bárminek legyenek is a rabjai), nem a szabadulás vágya táplálja Foucault különös, sajátos látásmódját.

ORZÓY ÁGNES FORDÍTÁSA

A szerző jegyzetei

^[1] Foucault itt kb. száz évvel későbbre teszi a történetet, mint A szavak és a dolgok című alapművében felvázolt, ennél általánosabb sémában. De végül is ő tagadja, hogy a történelmi korszakokon bármiféle mindenek fölötti, egységes korszaklelem uralkodna, vagy hogy a törések feltétlenül egy időben történének. Ehelyett inkább az általa konkrétan felfedezett archeológiai kapcsolódásokra és elválásokra koncentrálna, amelyek a tárgytól függően nagyon különbözőek lehetnek. A különféle szekvenciák közötti korreláció hiánya nem mond ellent Foucault megközelítésének, hanem inkább egy azon belül felmerülő problémát jelent, amellyel még szembe kell néznie, túl azon, hogy homályos utalásokat tesz az „episztemikus területek szétszóródására”. Egyébként az általa eddig „kiásott” „lelőhelyek” – örökség, orvosi észlelés, nyelvészet, biológia, közgazdaságtan, büntetés, szexualitás – „rétegei” csak nagyjából felelnek meg egymásnak időben, éppúgy, mint az „igazi” régészetben (ahol ez a kérdés úgy merül fel, mint a „horizontok”, nem pedig „fázisok” idejének megállapítása).

^[2] Az idézet Foucault egyik politikai művéből származik: „Forradalmi cselekvés: mostanáig” (egy 1968 utáni beszélgetés szélsőbaloldali gimnazistákkal).

^[3] „Theatrum Philosophicum”, *Critique*, 282(1970) pp 885-908.

A fordító jegyzetei

¹ Magyarul: A boldogság története a klasszicizmus korában. Budapest: Atlantisz, 2004. Ford. Sajtó László.

² Geertz cikke 1978-ban íródott.

³ Michel Foucault: A tudás archeológiája. Budapest: Atlantisz, 2001. p. 27. Ford. Perczel István.

⁴ Felügyelet és büntetés. A börtön története. Budapest: Gondolat, 1990. Ford. Fászy Anikó és Csűrös Klára.

⁵ A könyv magyar fordításában: „javító elzárás”.

MICHEL FOUCAULT

Rousseau-ról. Bevezetés a Dialógusokhoz

FOUCAULT, Michel
A fantasztikus
könyvtár
Pallas Stúdió
Attraktor, 1998

Az igazság és az
igazságszolgáltatási
formák
Latin betűk, 1998

Nyelv a végtelenhez
Latin Betűk, 2000

ROUSSEAU, Jean-
Jacques
Vallomások
Magyar Helikon
1962, Magyar
Könyvklub, 2001

J.-J. Rousseau: *Rousseau, Jean-Jacques*
birája. Dialógusok. Párizs, Colin, 1962.

Ezek Rousseau ellen-Vallomásai. A vallomás monológjának megtorpanása idézi elő azt a nyelvi hullámzást, amely homályos gátnak ütközik. 1771. május elején Rousseau végére ér a *Vallomások*¹ felolvasásának Egmont gróf házában: „Ha valaki, akár írásaim ismerete nélkül, a maga szemével megvizsgálja természetemet, jellememet, erkölcsömet, hajlamaimat, szenvedélyeim, szokásaimat, s ezek után becstelennek tart: az ilyen emberbe belé kell fojtani a szót.” (*Vallomások*, 639.) Itt kezdődik az a fuldoklási játék, amely majd a levegős, nyitott, szabálytalan, rendezetlen, de mégsem egészen kusza² sétálás és álmódos terének újbóli fölfedezésében oldódik föl. El kell tehát hallgattatni azt, aki Rousseau-t nem gondolja tisztességesnek – rémes fenyegetés, hiszen meggyőződését nem az elolvasott könyvek, hanem egy ember ismerete hivatott igazolni, s ezt ugyan a *Vallomások* szövegében tárja föl kendőzetlenül, az ismeretnek mégis a könyv által, de nélküle kellene megmutatkoznia. El kell hinni azt, amit az írott szó mond, de nem azért kell elhinni, mert elolvastuk. A felszólítást, hogy foglalkozunk a szöveg jelentésével és ne legyenek kétségeink a hely felől, ahol megszólal, maga a szerző olvassa fel, ekként hallgathatjuk meg: így nyílik meg a könnyed, hűséges, határtalanul közölhető beszéd tere, amelyben akadálytalanul mondható hiedelem és igazság, bizonyára a közvetlen hang tere ez, amely valaha otthont adott a savoyai káplán hitvallásának. A *Vallomások* könyvét több alkalommal olvasta fel a szerző: Pezay úrnál, Dorat házában, Suède svéd királyi herceg előtt, és végül Egmont grófnál; a kis számú közönség előtt bizalmas fölolvadás, amelynek titokjellege voltaképpen csak a fölolvastott szövegre vonatkozik; az igazság, amelyet ily módon kíván közvetíteni a szerző, e titok révén fölszabadul, végtelen és közvetlen mondás lesz, amely eléggé idealizált ahhoz, hogy hitté váljék. Az éterben, ahol a hang végül győzedelmeskedik, a hitetlen gonosz nem jut levegőhöz; többé nem lesz szükség sem kezekre, sem hurkokra a megfojtásához.

Ez a könnyed hang, amely ünneplésszerűségében végtelenül lecsupaszítja az írott szöveget, visszahull a csöndbe, amelyből született. Elmarad a meggyőzés, amelyről Rousseau azonnali hatást remél: „Így fejeztem be felolvasásomat, és mindenki hallgatott. Egyedül Egmont asszony látszott meghatottnak, láthatóan

remegett, de igen gyorsan magához tért, és hallgatott ő is, mint a többiek. Ennyi volt felolvasásom és nyilatkozatom gyümölcse.” (*Vallomások*, 639.) Elfűl a hang, s visszhangra csupán egy visszafójtott remegésben, érzelemben, látható pillanatban talál.

Valószínűleg a következő tél folyamán lát neki Rousseau a *Dialógusok* megírásának, ezúttal azonban egészen másféle hangon szól meg. Már a játék elején egy elfűlő hang jelenik meg, amely „mélyes és egyetemes csöndbe” falazott, és „nem kevésbé fölfoghatatlan, mint a rejtély, amely elfedi (...) a rettenetes és fenyegető csönd.” Nem fontos már a figyelmes hallgatóság közege, az írott szöveg labirintusában bolyong, amelynek üzenete teljes egészében a lapok sűrű tömegébe ágyazott. A *Dialógusok* párbeszédei létezésük alapjaiban éppúgy megírt szövegek, mint a *Vallomások* elmondott monológjai. Ez az ember folyton arról panaszkodott, hogy nem tud beszélni – és úgy tekintett írói mesterségének aktív tiz esztendejére, mint életének valamilyen boldogtalan és zárójelbe tett fejezetére, és az értekezések, a (valóságos vagy regénybéli) levelezések, üzenetek és megnyilatkozások, de még az operák is olyan nyelvi teret képeztek számára, amelyben beszéd és írás áthatol egymáson, vitatja és erősíti egymást. Az összefonódásban a tagok illetéktelennek tekintik, de igazolják is egymást; ahogyan megnyílnak egymás felé: a szövegről szóló beszéd rögzíti és a beszédre való írás teremti meg a közvetlen és szenvedélyes vallomás lehetőségét: „Szólaljon meg bármikor az utolsó ítélet harsonája, ezzel a könyvvel a kezemben lépek a legfőbb bíró elé”. (*Vallomások*, 11.)

Am pontosan az őszinteségek keresztződésében – a nyelv eme elsődleges nyitottságában – lép föl a kockázat lehetősége: írás nélkül a beszéd súlytalan, alakatlan, vég nélkül alakítható és gonoszul kifordított (mint az elhagyott gyerekekről szóló vallomás); az írott értekezés viszont újragyártott, meghamisított, a szöveg szerzősége kérdéses, a könyvkereskedők rossz kefelevonatokat hoznak forgalomba, hamis kópiákkal üzletelnek. A nyelv nem uralja többé a maga birtokát. Ebből ered Rousseau 1768 és 1776 közötti szorongása: nehogy elveszítse a hangját. Ennek két lehetséges módja van: részint olvassák és semmisíték meg a *Vallomások* kéziratát, mintegy függőben és igazolás nélkül hagyva ezt a hangot; részint ne ismerjék meg a *Dialógusok* szövegét, övezze ezt határozott elutasítás, ahol a hang a lapok sokaságába vész vagy átíródik: „Ha mernék imádkozni ahhoz, akinek a keze ügyébe

kerül majd ez a szöveg, azt kérem tőle, hogy teljes egészében olvassa el.” Ismeretes az a sokatmondó gesztus, amellyel Rousseau el kívánta helyezni a *Dialógusok* kéziratát a Notre-Dame-ban, mintegy elvesztve közreadni, a gyanakvás szövegének megfelelően, ismeretlen feladónak címezve, hogy így beszédre dolgozza át; és éppen a szigorú következetességgel, a gondosság ama szimmetriájával járjon el, amellyel a *Vallomások* kéziratának védelmére kelt; mindez törekény, nélkülözhetetlen támasza egy hangnak; amelyet „a legkevésbé sem avatott fülek” előtti felolvasás tett tönkre; a *Dialógusok* szövege olyan hangot fog közre, amelyre áthatolhatatlan árnyék vetül, és amelyet kizárólag egy mindenható közvetítő lenne képes eleven hangként meghallgattatni; „lehetőséges, hogy ennek az eseménynek a híre a király szeme elé juttatja a kéziratomat”.

A kudarc az esemény szisztematikus szükségszerűségéből következik. A *Vallomások* felolvasása hosszú csöndet idézett elő csupán, olyan üres teret nyitva meg ezzel a szenvedélyes hang alatt és előtt, ahol lehalkul, lemond arról, hogy felfoghatóvá váljék, és mind jobban belefűl abba a néma morajlásba, amely ellenszegül a saját személyiségének, ráadásul az ellenkezőjét mondja annak, amit ő valójában elmondott és annak is, ami ő volt. A *Dialógusok* elhelyezése azonban egy zárt tér akadályába ütközik; tiltott az a csodálatos hely, ahol az írásmű meghallgatásra találna; olyan könnyű szerkezet zárja, amely az átjutás pillanatáig láthatatlan, de mégis lakat őrzi, így az a hely, ahonnan az írott szöveg meghallgatásra találna, épp annyira elkülönített, mint az, amelyikben a beszéd írott szöveggé válik. Ebben az időszakban a nyelv terét négy összefüggő alakzat fedi le: a *Vallomások* hangja, amely egy fenyegetett ember szövegét beszéli el, és e hang folytonos fenyegetettsége abból ered, hogy megszakíthatják, hogy a jel hordozója rádőlhet és elhallgattatja; ugyanez a hang csöndbe vész és visszhang hiányában némul el; a *Dialógusok* szövege egy meghallgatásra nem találó hangot fog közre, amelyet abszolút figyelemre kényszerít, hogy el ne némuljon egészen; ugyanezt a szöveget kivetí magából a hely, ahol ismét beszédre alakulhatna át, és talán arra ítéli, hogy az írás maga is a meghallgatás lehetetlenségébe „ágyazódjon”. Nem marad más hátra, mint nehezítés nélkül és megbékéléssel átadnia magát az egyetemes köteléknek: „Megadom magam a sorsnak, nem bajlódom többet azzal, hogy harcba szálljak vele, rendelkezzen velem üldözőim kedvére, öreg és szomorú napjaimban ellenállás nélkül leszek a játékszerük... Ez a végső döntésem”. (*Az előző írás története*)

A fuldoklás négy alakzata ott oldódik majd föl, ahol a hang újra eleven

lesz, a Bienne-tó szabad terének emléképeiben, a víz lassú ritmusában, és abban a szüntelen zajban, amely nem is beszéd, de nem is írás, mégis visszavezette a hangot az eredetéhez, az álmódos morajlásához: „...a hullámok moraja és a víz háborgása lekötötte érzéseimet, és száműzött lelkemből minden másfajta háborgást, úgyhogy gyönyörűsége álmódosba merülhettem, és gyakran észrevétlenül tört rám az éjszaka.”³ (*A magányos sétáló álmódosai*, 110.) Ebben a mindenható és eredeti morolásban az emberi beszéd visszanyeri közvetlen igazságát és meghittségét: „és a kutak tiszta kristályából fakadtak a szerelem első lángjai”⁴.

A *Vallomások* követelménye az ellenségek elhallgattatására vonatkozóan rögeszmévé lesz a *Dialógusok*ban: Jean-Jacques és az őt tisztességtelennek gondoló egyazon végzetes hálóra gabylyodnak. Egyetlen szál játssza ki őket – egyiket a másik ellenében –, töri meg a hangot, létrehozva dallamából a belső hangok egymással viaskodó összevisszaságát, amelyek maguk is fiktív párbeszédek írott csöndjei.

(A Vallomásokban lineáris, a Dialógusokban vertikális írásmód)

Rousseau nyelvhasználata általában lineáris. A témák interferenciája, a hátrameetek, az előrenyúlások eredményezik a *Vallomások* dallamos írásmódját. Ezt az írásmódot mindig előnyben részesítette, mert ebben látta a zene és a nyelv legtermészetesebb kifejezőmódját, amelyben a beszélő alany teljes valójában, fenntartás és késlekedés nélkül van jelen, minden formában: „De ha már vállalkoztam arra, hogy mindenképp megmutatom magam a közönségnek, semmi sem maradhat rólam homályban vagy rejtve, szünet nélkül a szeme előtt kell állnom, követnie kell szívem minden tévelygésében, életem minden zugában.” (*Vallomások*, 64.) Az írásmód folytonos kifejezőereje, amely végtelenül hűséges az időfolyamhoz és fonálként követi: „nehogy ha elbeszélésben a legcsekélyebb hiányt, a legapróbb hézagot fedezi föl, azt kérdezze: Ugyan mit csinált ez idő alatt? – és nehogy azzal vádolhasson, hogy elhallgattam valamit” (Uo.) Elengedhetetlen tehát a stílus szüntelen hullámzása, hogy nyíltan kövesse minden őszinte pillanatot: a pillanatot kísérő minden eseményt és érzelmet a maga elevenességében, egykor volt minőségében kell visszaadni: „Minden dologról az érzéseim szerint fogok beszélni, úgy, ahogy én látom, keresetlenül, zavartalanul, ügyet sem vetve a sokszínűségére.” (*Előszó a Vallomásokhoz*) Ez a sokféleség csak a dolgok egyik arca: ezért a maga folytonos és állandó keletkezésében a lélek idézi elő, örvendezik vagy szenved, távolság

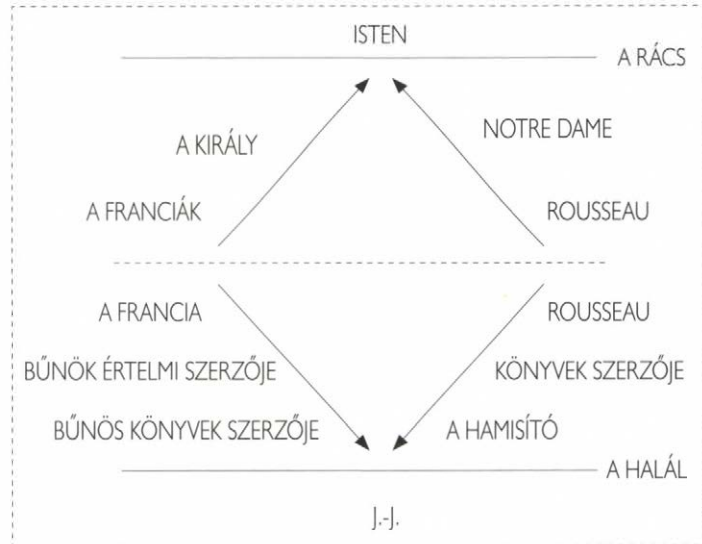
és értelmezés nélkül nem azt mutatja be, mi történik, hanem azt, hogy kivel: „nem pusztán életem eseményeit jegyzem le, hanem a lelkiállapotot, amelyben átéltem ezeket.” (Uo.) Ott, ahol a nyelv a természet nyelve, az átalakíthatóság közvetlen vonalát rajzolja meg, s ennyiben titok, menedék, s valódi belső élet nincsen, csak egy külvilág felé forduló érzékenységi: „Ám ha egyszerűen részletezem mindazt, ami velem történt, amit tettem, amit gondoltam vagy éreztem, akkor nem téveszthetem őt meg, legalábbis szándékosan nem, sőt még ha ezt akarnám is, ilyen módszerrel aligha sikerülne.” (Vallomások, 175.)

Ebből fakad e lineáris nyelv meglepő hatalma. Mindvégig meghatározó a szenvedélyek, benyomások és a stílus sokfélesége, a megannyi különös eseményhez való hűség („mivel én semmiféle réteghez nem tartoztam, mindegyiket megismertem. Mindegyikben volt részem, a legalantasabb és a legmagasabb szinten is éltem, a trónt kivéve.”); pártatlan és egyedülálló rajz készült: „Egyedül én.” (Előszó a Vallomásokhoz) Ez az önmagával megélt elválaszthatatlan közelség és a másoktól való elkülönülés záloga. „Nem vagyok olyan, mint bárki azok közül, akikkel találkoztam: merem hinni, hogy másként vagyok alkotva, mint a létezők közül akárci. Lehet, hogy nem érek többet náluk, de mindenesetre más vagyok” (Vallomások, 11.) Pedig ezt a csodálatos és annyira eltérő egységet csak mások állíthatják helyre, ez a legközelebbi és legszükségsebb fölfevés. Az olvasó az, aki ezt az önmagához képest mindig külsődleges természetet igazsággá alakítja: „Az ő dolga, hogy összegyűjtse az alapelemeket és meghatározza a belőlük kialakuló lényt: az eredmény az ő műve, és ha téved, a tévedésnek is ő az oka.” (Vallomások, 175.) Ebben az értelemben a zene melodikus nyelvezetéhez hasonlóan a Vallomások filozófiai mondanója az eredetiség dimenziójában, vagyis abban a fölfevésben rejlik, amely a természeti létben való megjelenést alapozza meg. A Dialógusokat ezzel szemben vertikális írásmód jellemzi. A harmonikus rendszer idomított nyelvét beszélő alany önmaga fölé emelt, hézagos, szétesett személyiség, akit nem lehet jelen idejűvé tenni, csak egy soha véget nem érő megtoldással: mintha egy oldalsó távpontban tűnne föl, és egyedül csak bizonyos konvergencia-függvényben lehetne megpillantani. Ahelyett, hogy megszilárdulna egy olyan pontban, amely semmilyen felületet nem kínál az őszinteségnek, így ott tévedés, képmutatás, hazugság föl sem merül, a Dialógusokban megszólaló hang nem tapad egy zárt nyelvi felülethez: a többiek előtt nyitva áll az áskálódás, a gonoszság lehetősége, és az, hogy mindezt kiforgassanak.

(Jean-Jacques-ot utóleri Rousseau)

1767 és 1770 között, a Vallomások befejezésének időszakában Rousseau Jean-Joseph Renou-nak nevezte magát. Amikor a Dialógusok szerkesztéséhez kezd, felhagy az álnévvel, és újra a saját nevével jegyzi műveit. Márpedig éppen e Jean-Jacques Rousseau nincs jelen a maga valódi egységében a Dialógusokban, és éppen a párbeszéd miatt vagy révén bomlik föl különböző szövegekre. A társalgás egy névtelen franciát hoz játékba – ő azokat képviseli, akik ellopták Rousseau-tól a nevét. Vele szemben áll az a Rousseau, akinek egyetlen sajátossága a tisztességén túl az, hogy a közönség által a valószínű Rousseau-tól elrabolt nevet viseli, és alaposan ismer minden Rousseau-művet. Végül ott van egy harmadik, de állandó jelenlét, amelyet a dölyfös Jean-Jacques fémjelez csupán, mintha többé nem lett volna joga az őt individuummá tevő tulajdonnévre: csak egy személynév egységiségre. De ez a Jean-Jacques még az őt megillető egységből is ki van zárva: hiszen az író és könyveket publikáló Jean-Jacques Rousseau mellett ott van a másik, aki „bűntettek értelmi szerzője”. Mivel azonban a bűnök értelmi szerzője nem lehet az erkölcs és az erény iránt elkötelezett író, a Rousseau mellett pártoskodó Jean-Jacques az írással fölhangya a közönség bűnözőjévé lesz; Rousseau pedig hamisítónak nevezi Jean-Jacques-ot, tagadva, hogy ő lenne könyvei szerzője. És fordítva: a Francia mellett pártoskodó Jean-Jacques, ha tényleg minden bűnből vétkezik, nem adhatott olyan fennkölt erkölcsi leckéket, csak ha ezekben valamiféle ártalmas igazság bújik meg; vagyis ezek a könyvek nem azok, aminek látszanak, és nem abban mondják ki az igazságot, amiről beszélnek; az igazság máshol manifesztálódik, azokban a szövegekben, amelyeket nem Jean-Jacques jegyez, de amelyeket az óvatos emberek jogosan mégis neki tulajdonítanak; a bűnelkövető tehát bűnös könyvek szerzője. E négy figura által jelenik meg a valódi Jean-Jacques Rousseau, aki olyan egyszerűen és önhatalmulag jelentette be egykor az „egyedül én” fordulatát a Vallomásokban. Még mindig nem hús-vér ember, és nem veszi magához a szót (ezt csupán a Dialógusok hézagos szövegének szerzőjeként teszi meg, néhány csatolt jegyzetben vagy a Francia és a Rousseau által válogatott értekezés töredékében.) Őt ugyanis csak Rousseau (a valódi nevét viselő másik önmaga) látta és hallgatta meg: a Francia elégedettnek tudja magát anélkül, hogy megismerné; nincs elegendő bátorsága, és amúgy sem látna sok hasznát annak, ha beszélne vele: legfeljebb rábólint, hogy papírokat helyezzen el nála és közvetítőként részt vegyen az utókorral való megismertetésében. Ennyire távoli és elérhetetlen most ez a

személy, akinek közvetlen jelenléte lehetővé tette a Vallomások nyelvezetét; ettől fogva a beszéd szélső határára, önmagán túlrá kerül: a háromszögnek arra a virtuális és soha nem érzékelhető pontjára, amelyet a két beszélgetőtárs és a négy figura a beszélgetés fordulataiban határoz meg.

A háromszög betetőzése egy olyan pillanat eseménye, amelyben Jean-Jacques-ot utóleri Rousseau, és úgy ismerik el, ahogyan a Francia látja őt. A valószínű könyvek szerzője elűzi a bűntények álszerzőjét, ott érve őt utol, ahol a halál elsimítja a gyűlölködést, és az idő visszatér eredeti medrébe. A Dialógusok szövegének képzeletbeli alakja, amely minden sorával a saját igazságában megélt egység felé tart, fordított képként rajzol meg egy másik alakot; azt, aki kívülről rendelte el a Dialógusok kiadását és az azt követő eseményeket. A szerző Jean-Jacques Rousseau-t a franciák kriminális művek alkotójaként tartják számon, szemrehányások közepette (az Emil vagy a Társadalmi szerződés elítélésére gondolunk), vagy úgy tesznek, mintha nem is ő maga alkotta volna a szövegeit (A falusi jóskörűl viták), vagy azzal gyanúsították, hogy gúnyiratokat készített: egyszóval számtalan bűnt követett el a könyveivel. A Dialógusok rendeltetése – az ellenségek hipotéziséből kiindulva – megtalálni a könyvek szerzőjét, következtetésként elhessegetni a bűnök szerzőjét: és mindezt olyan nagyszabásúan és pompázatosan, hogy a titokra fény derüljön; kéziratát a Notre-Dame nagy oltárára helyezi el (majd a szükség-megoldás: a Condillacnál tett látogatás). Csakhogy minden alkalommal akadályok lépnek fel: a közönség érdektelensége, az írástudók értetlensége, és főleg a látható, ugyanakkor érzékelhetetlen minden más, amelynek modellje és szimbóluma a templombelső rácsa. A valós világban föllépő akadályok érzékeltek azt a választóvonalat, amely útjában áll annak, hogy J.-J. Rousseau-t megtaláljuk a Dialógusok fikciójában. Rács mögé bújkál Isten, akitől

Rousseau diadalmas és megbonthatatlan egységének rekonstrukcióját remélte, a halál utáni örökkévalóság is lakattal van elzárva, és ott van Rousseau emlékezete is „az őt megillető tisztességben”, vagyis ama halhatatlanságban, ahol könyvei „szerzőjük becsületét szolgálják majd”.

Csakis ebben a ráccsal elkerített és halálos túlnban jöhet létre ismét az egyszerű rossz, amely a Vallomásokban beszélt. Föltéve, hogy egy oldallépés nem jön közbe (amit Rousseau így hív: „önmagamba való visszavonulás”). Föltéve, ha a nyelv nem lesz dallamos és egyenes vonalú ismét, egy pontszerű és valódi én nyomaként. Akkor a Vallomások első könyvének „egyedül én” szövegére szigorú következtetéssel felel a Séták első sora: „Íme, tehát, egyedül vagyok a földön.” Ez a „tehát” foglalja a maga logikai csavarjába a Dialógusokat szervező valamennyi szükségszerűséget, fájdalmas fölbonnlását annak, aki egyszerre „alanya” és „tárgya” a szövegnek, nyelvezetének tatóngó ürességét, betűjének nyugtalanító hozadékát, és megoldásukat végül egy olyan beszédben, amely természetesen és eredendően mondja újra azt, hogy „én”, és amely annyi aggodalom után visszahozza az álmodozás lehetőségét. Annyi kínzó intézkedés után tehát megtalál a séta szabad és gondtalan teréhez.

(A jellemből fakadó szükségszerűség és a szabadság csapongó üdesége)

A Dialógusok önéletrajzi szöveg, amely lényegében a nagy elméleti írásk struktúráját követi: az a fontos, hogy egyazon gondolatmenetben beszéljen a nemlét megalapozásáról és a lét igazolásáról. A legvalóságsebb, leggazdaságosabb, legközvetlenebb előfeltevés szerint meg kell alapozni mindazt, ami illúzióból, hazugságból, deformált szenvedélyekből és az önmagán túlrá űzött és elfeledett természetből ered, mindazt, ami meghasonlással fenyegeti létezésünket és nyugalunkat, és amelyet nyilvánvalósága csak még zakla-

többá tesz, hiszen egyszerre manifesztálja a nemléte, felmutatva ennek elkerülhetetlen geneziséit. A létezés igazolása nem más, mint visszavezetése a természeti igazsághoz, ahhoz a mozdulatlan ponthoz, ahol minden mozgás világra jön, beteljesedik és megszeli, egy olyan spontaneitásként, amely legalább annyira a jellemből fakadó szükségszerűség, mint a csapongó szabadság üdése. Az igazolás kísérlete tér és idő nélküli alakzattá szelídíti a létezés, törekény voltát akarata ellenében föllépő mozgások járák át és tartják fent; önmagához képest mindig külsőlegesen, az érzékeny lények tűnény alakjában jelenik meg. A nemléte pedig, abban a mértékben, amennyire megalapozást nyer, megeli támaszt és működési törvényének belső szükségszerűségét. A létezés mindig ártatlanság, amely soha nem lehet erőnyes, a nemléte pedig, amely mindig illúzió marad, egy lényegi gonoszságba süllyed, és ott elhomályosul. Ez a kettős mozgás soha nem éri el az inkompatibilitás szélső értékét, mert közbelép a nyelv, amely kettős funkciót szavatol: kifejezi az ártatlanságot és a saját őszinteségéhez köti; megalkotja az érdekatárt kijelölő törvények és konvenciók rendszerét, általános alakra rendezve megszervezi ezek következményeit.

De mégis, mi történik majd egy olyan világban, ahol nem lehet többé megszólalni? Miféle mértéktartás parancsolhatna a mértéket vesztett folyamatoknak, és bírhatná rá a létezés, hogy ne csupán egy végtelenül érzékeny pontszerű létező legyen, a nemléte pedig arra, nehogy végtelen összeesküvéssé váljék? Ennek az aránytalanságnak a tapasztalata a *Dialógusok* nyelv nélküli világa, valahogy úgy, ahogy a *Társadalmi szerződésben*, ahol az emberek nyelvén keresztül határozódik meg az igazolt létezés és a gonoszság szükségszerűségének lehetséges mértéke.

A csönd a *Dialógusok* elsődleges tapasztalata, úgy is mint amely szükségessé tette a szöveg megírását és sajátos felépítését, valamint belülről határozza meg a dialektika mozgását, a bizonyítást és az állítást. A *Vallomások* könyve az igazság egyszerű útját fogalmazza meg, hogy a világ morálját elhallgattassa. A *Dialógusok* az a szándék vezeti, hogy egy bensőséges nyelvet hozzon létre egy olyan térből, amelyben minden néma. Most nagyjából összefoglalom ennek a nyelvhasználatnak az elemeit, amely hiába ösztönzi a nyelvezetet, és a kudarc okait is összegzem:

1. A kortársaimnak hamis képet festetek rólam. Jóllehet egész életművemnek igazolnia kellett volna létezésem (az *Új Héloïse* szívem tisztasága, az *Emil* becsületességem bizonyítéka.)

2. Megpróbáltam újraalkotni egy majdani nyelvhasználatot, mielőtt utolér a veszély. Gyanítottam, hogy szembe kell néznem mások véleményével (vagy-

is megalapozottnak tételezem ezeket az illúziókat); hogyan viselkedtem volna ezzel a befektetett személlyel, akivé a saját fiktív véleményemben váltam? Meglátogattam volna, kifaggattam volna, például meghallgattam és elolvastam volna a *Vallomásait*.

3. De azt, amit én csinálnék, másoknak eszük ágában sem volt megtenniük; még arra sem voltak kíváncsiak, miként viselkedem, ha az elé a személy elé kerülök, akit belőlem csináltak. Ismét fejet hajtok, és megkeresem a nyelv harmadik, még magasabb és még elmélyültebb formáját, hogy elkerüljem a rosszindulat és az ártatlanság abszolút mértéktelenségét: a válaszmot tehát a többieknek szegezett kérdés, amely feleletadásra kényszeríti őket, és talán megmutatja azt is, hogy tévedtem, hogy nincs abszolút mértéktelenség a gonoszságban megalapozott nemléte és az ártatlan létezés között; ekként szóra bírva őket, újra rálelek én is arra a nyelvhasználatra, amely határt szab az arányvesztésnek.

A *Dialógusok*ban használt nyelv tehát egy harmadik szintű nyelvezet, amely a szerző a csönd három formáján kíván túllépni, ez a „sötétség hármassága”, amely többször is előkerül, és nem pusztán stilisztikai záradékként: a *Dialógusok* alapszerkezete ez, sőt belső szükségszerűség is, mivel e három személy jeleníti meg fordított sorrendben e kudarcba fulladt nyelvhasználat különböző szintjeit: a Francia (aki elsőként szólalt meg, de a levegőbe beszél, és a *Dialógusok* egy szörnyeteg alakjával nyitja meg) azt mondja ki, amit J.-J. Rousseau tesz a Franciák helyett; Rousseau azt jeleníti meg, aki a második szinten beszélt volna, ő az, aki elmegy meghallgatni J.-J. Rousseau *Vallomásait*, miután a műveket elolvasta, és hitt a szörnyetegnek; és végül ott van maga Jean-Jacques, az elsődleges szintér emberre, aki igazságos, miként a könyvei és az élete is ezt bizonyítja, és akinek a játékindító nyelvhasználat nem talált meghallgatásra. De a *Dialógusok*ban ő nem jelenik meg, pusztán csak megígért személy, mivel annyira nehéz a nyelvhasználat eme összetettségében megtalálni az első szót, amely által ártatlan módon igazolódik a létezés, megalapozva a nemléte.

(A csönd fedezi az összehangolt cselszövést)

Rousseau igen ritkán alkalmazza a párbeszéd írásos hagyományát: jobban kedveli a levelezést, a lassú és hosszadalmas fordulatokat, így könnyebben meg tudja törni a csöndet, nagyobb szabadságot élveznek a partnerek, és saját képükre formálva küldik el egymásnak szövegeiket. Itt azonban a képzeletbeli dialógus formáját a kibontakozó nyelvhasználat lehetőségének feltétele írja elő: olyan harmonikus rendszerről van szó, amely más hangokat szólaltat meg; ennek a nyelvnek szükségszerűen mások

által kell megszólalnia, hogy hozzájuk is szóljon, mivel beérik végül a csönddel és elhallgatnak, ha úgy beszélünk hozzájuk, hogy ők maguk nem jutnak szóhoz. Pedig nagyon is fontos, hogy megszólaljanak, ha meg akarom értetni magam, és meghallgattatni az én nyelvemen azt jelenti, hogy föladják a némaságukat. Az általam nekik tulajdonított beszéd, amellyel kapcsolatban kijelenthetem hazugságaik képmutatását, ahhoz szükséges, hogy megszólítsam őket és beszéljek hozzájuk, nekik, arról a csöndről, amelybe létezésem igazolását és a nyelvemet akarják befalazni.

Ezt az alapvető struktúrát fejezi ki a szöveg tematikus szintjén a csöndnek tulajdonított végtelen jelentőség. A csönd – amelyet Rousseau ellenségei tartósítanak a személye körül – jeleníti meg a vele kapcsolatba hozható valamennyi gyalázatos pletykát. A csönd az összeesküvés maga. A csönd fedezi azt az összehangolt cselszövést, amelyet ébersége miatt nem lehet leleplezni; eme beszédnélküliségben egy titkos szekta csodálatos hatékonysága rejtőzik – az „Uraké”, a felvilágosodás filozófusaié, akik éppen a jezsuitákon győzedelmeskedtek, nyilvánvalóan átveszik a *Provinciales* reverendás atyáinak szerepét, és éppen úgy, mint ők, elhallgattatják a Beszédet. A csöndet minden intézmény támogatja, egyetemes összeesküvést jelent, egy olyan megszakíthatatlan láncolatot, amelyhez bűnös szándékával kötődik mindenki a világon, később valamennyi francia, majd Anglia, végül az egész világ-mindenség. Hogy egy ilyen hálózat rejtve maradhat, hogy nincs egyetlen ember sem a gonosz bűnszövetkezetben, akibe szorult volna annyi becsület, hogy megszólaljon, vagy annyi ferde hajlam, hogy árulóvá legyen, nos, ez természetesen paradoxon. De ez a csönd azt jelenti, hogy az összeesküvést egy egészen kicsi csoport eszelte ki, alig néhány, lehet hogy csak egyetlen ember, Diderot, Grimm segítségével. Ezek ketten azok, akik biztosan mindenről tudnak, akik az összeesküvés minden részletét ismerik, de hallgatnak róla; és azzal árulják el egymást, hogy másokat is elhallgattatnak (tanúkat, például d'Alamber-t, aki a zúgolódó Voltaire-t csendre utasította); az ő kezükben van az abszolút csönd fegyvere, vagyis az összeesküvés hálóját, mindenre ők terjesztik ki a csöndet; a többiek csak eszközként szolgálnak, részben cinkosok és közömbösek, előtűk elhallgatjuk a dolog lényegét, és ők a maguk részéről amúgy is hallgatnak. A csönd lassanként eléri azt is, aki az egész bonyodalomnak tárgya és célja. Ő az, aki fáradhatatlanul szót kér a *Dialógusok*ban, éppen a hallgatás bírja szóra, hogy a rá nehezedő csöndet nyelvével alakítsa.

Számbára a csönd az összeesküvés egyhangú jele, míg az ármánykodók ezt éppen az áldozatnak tulajdonítják. Közik

vele, hogy nem ő saját könyvei szerzője; hogy bármit is mond, mondandója eltorzul; hogy a hangja nem az övé már; hogy beléfojtják a szót, hogy semmiféle önigazolása nem talál megértésre, hogy kéziratait elveszik, hogy elfogyott a tinta, amely rendesen fog, és csak „vizezett festék” áll rendelkezésére; hogy az utókor sem arcát, sem valódi szívét nem ismeri majd meg; hogy semmit sem hagy hátra az utókor-nak, és hogy érdekében áll a hallgatás, ha úgysem jut szóhoz. És ezt a csöndet a lehető legkomolyabban és legtekintélyesebben jelentik be, azzal a nyilvánvaló szívéllyességgel, amellyel iránta viseltetnek. Mit lehet mondani, amikor kis ünnepséggel lepik meg, és titokban alamizsnát adnak Thérésnek? Mit lehet mondani, amikor nem leplezik le a hibáit, amikor hallgatnak róluk, amikor azt sem mondják el, amit ő már bevallott? Mi ellen lehetne föllépni, ha ezek az Urak hagyják őt élni, mégpedig „a lehető legkellemesebben egy gonosz számára, aki nem tesz semmi rosszat?” Mit lehet mondani, ha mi magunk hallgatunk?

Egy néma világ egészét építi föl a Felügyelet és a Jel. J.-J.-ot minden irányból megfigyelték: „mutogatták, jelentették, minden eseményen, minden kávéházban felhívták rá a hordárok, a rendőrök, a felügyelők, a spidik, a savoyaiak, a borbélyok, a boltosok, a házalók, a könyvkereskedők figyelmét.” Mindig szemmel tartják, és füle van a falnak és a plafonnak is. A néma felügyelet egyetlen direkt kifejezéséből sem lesz vádló nyelvezet. Jelek vannak csupán, nincs valódi beszéd: séta közben az útjára köpnek, légüres tér fogadja, amikor belép egy összejövetelre, vagy épp ellenkezőleg, összeszorított ökökkel, fenyegető husánggal közelítenek felé, ha tisztelettel szólítják meg, ezt mindig néma és fagyos nyelven teszik, csak azért, hogy önmagát kérdésesnek érezze, és soha nem megkérdőjelezte. Môtiers-ben kövekkel török be az ablakát, Párizsban az ablaka alatt szalmabábút égetnek: kettős jel – el szeretnék égetni őt, de ezt is csak gúnyból tennék meg, hiszen ha elítélnék végre, jogában állna beszélni. Márpedig ő a jelek e világára van ítélve, amely megvonja tőle a beszéd lehetőségét.⁵

Ezért jelent fölszabadulást a Felügyelet és a Jelek ellenében, ha beléphet az Ítélet és a Kínzás rendszerébe. Az Ítélet volta-keppen feltételezi a beszéd felragyogását: akkor lesz megalapozott az építménye, ha a vádlott vallomásaiban tetőzik, a vétkes beismerő vallomásaiban. Senki sem járhat el csak úgy egy ítélet nyomán: az illetőt el kell bíráltni és el kell ítélni, mivel a büntetés elszervezése beszédhez kötött. A kínzás mindig előzetes megszólalást feltételez. Végül a törvényhozás zárt világa kevésbé veszedelmes, mint az üres tér, amelyben a vádbeszéd semmiféle ellenállásba sem ütközik, hiszen szétoszlik a csöndben, a védelem ott soha nem nyer,

hiszen föl sem áll, mert csak egy hallgatásra felel. Börtönfalakra van szükség, mivel ezek demonstrálják a hangosan kimondott igazságtalanságot. A zárka az ellenkezője lehetne annak a térnek, amelyben a felügyelet és a jelek szabadon cirkulálnak, eltörölődnek, majd újra előbukkannak; ez egy kínzásra alapozott felügyelet volna, olyan jel, amely végre világos beszéd, maga az ítélkezés. Rousseau rábólintott arra, hogy Jean-Jacques bírálja legyen.

A börtön igénye csupán egy dialektikus momentum, ahogyan taktikus momentum volt, amikor Rousseau 1765-ben megfogalmazta, miután elűzték a Szent Péter szigetről. Más módja is van annak, hogy a Felügyeletet szabad tekintetté, a jelet pedig közvetlen kifejezéssé változtassa át.

Ez „a miénkhez hasonló, mégis egészen más ideális világról” szóló bevezető mítosz funkciója. Ott minden egy kicsit kontúrosabb és érzékelhetőbb, mint nálunk. „Sokkal elegánsabbak a formák, a színek élénkebbek, az illatok édesebbek, minden dolog érdekesebb.” A dolgokat ott nem kell kilesni, átgondolni, értelmezni: minden egyszerre lágy és eleven erővel kínálja föl magát; a lelket közvetlen, gyors mozgások érik, amelyeket semmi féle akadály nem képes eltéríteni vagy elferdíteni, és rögtön kihunynak, amint az érdeklődés elillan. Misztérium nélküli és kendőzetlen ez a világ, azaz hipotézistől és cselszövéstől mentes. A reflexiónak nem dolga kitölteni a megzavart és rövidlátó tekintet hézagját; ott maguk a dolgok képei is tiszta tekintetekben tükröződnek, közvetlenül rajzolják meg vonalaik eredeti egyszerűségét. A Felügyelet ellenében – amely hunyorog, bekeríti, elváltoztatja, és eközben csendesen elszigeteli a tárgyat – játékba lép egy végtelenül nyitott tekintet, amely lehetővé teszi, hogy a szabad tér fölkinálja számára színeit és formáit.

Ez a világ magából a valóságból üdvözl, és a jelek kezdettől fogva magukban hordják azt, amit mondani szeretnének. Csak oly mértékben alkotnak nyelvezetet, amennyiben van közvetlen kifejezési értékük. Csakis saját létükről adhatnak számot: „csakis eredetiségükben jelennek meg”. A jelet abban a formában fogadják, ahogyan elküldték: kifejezésének eleven-ségében – nincs tehát módja megtéveszteni vagy félrevezetni. Nem jelent többé-kevésbé megalapozott ítéletet, nem terel a nemlét terének áramkörébe véleményt, csupán egyik lélektől a másikig tolmácsolja „változatainak lenyomatát”. A tekintet adományként fejezi ki azt, ami egyszer már bevésődött, abszolút módon testet öltött. A Felügyelet világában a jel véleményt jelentett, azaz nemlétet, vagyis gonoszságot, a Tekintet világában pedig azt jelenti, amit látunk, vagyis a létezését és ennek ártatlan üdeségét. Egyik sétatája során Rousseau szemlélődve megáll egy

rézkarcolt előtt, szórakoztatják a vonalak és a színek, arcán látszik, hogy teljesen belefeledkezik a képbe, tekintete nem mozdul, egész mozdulatlanlanná merevedett teste a látványt és a lelkében hirtelen jelentkező lenyomatot fejezi ki: nos, ez történik ebben a csodálatos világban. Csakhogy a nézelődő Rousseau megfigyelés alatt áll: néhány cselszöveget látja, hogy ő egy várbörtön tervrajzát nézi, meggyanúsítják kémkedéssel és árulással: mi mást jelenthetne a „reflexió” világában egy egyszerű rézkarcolt tanúsított ekkora figyelem?

A *Dialógusok* elején a Tekintet és a Kifejezés univerzumának csak fiktív létezése van: ez is egy megértendő hipotézis, olyan, mint a természeti állapot, meg kell értenünk, mi is az, amivel szemben áll, vagy legalábbis meg kell látnunk levezetett igazságát. Az irreális igazságra szisztematikus módon leszűkített világunkat ábrázolja, és éppen az eltéréssel, a jelentéktelen, de meghatározó különbséggel magyarázza a világot. A magyarázó hangsúlyt a *Dialógusok*ban végig megőrzi, hogy megértsük miként kényeztetették Rousseau-t ismeretlenként, s amint hírnévre tett szert, hogyan született meg és hatalmasodott el az összeesküvés, s miként vált lehetlenné a visszatérése. Ugyanakkor azonban az irreális világ mítosza univerzális karakterrel együtt fiktív mivoltát is elveszíti, hogy mindinkább beszűküljön és valóságossá váljék: a végén tulajdonképpen csak Jean-Jacques lelkét határozza meg.

(A Felügyelet és a Jel, a Tekintet és a Kifejezés univerzuma)

A *Dialógusok* elején Rousseau a miénkel összefüggőnek képzi el azt a világot, amely az előbbivel elvegyülve egyetlen teret alkot, olyan egyvelegként, hogy lakói tájékozódásképpen kénytelenek jelrendszert alkalmazni. Ezek a jelek mások számára éppen az igazmondás érthetetlen kifejezései; így ők inkább szektát, mintsem világot alkotnak; a valódi társadalom árnyékában a beavatottak kevésbé fölismerhető hálózatait alkotják, létezésük is előfeltevésszerű, mivel egyetlen példával szolgálnak, és ez nem más, mint ő, Jean-Jacques Rousseau műveinek szerzője. A második dialógusban Jean-Jacques – nagy óvatossággal – valóságosan is belép a mítoszba. Elsőként kívülről sikerül fölismernie önmagában a Tekintetet. Megállapítja ennek három karakterjegyet: magányos, tanulmányozza saját fikcióját, vagyis azokat a tárgyakat, amelyeket teljességgel ő ural, és amelyeket semmiféle árnyék nem rejt el a tekintete előtt; amikor fáradt elképzelni valamit (mivel ő „természetből adódóan lusta”), mi több, a természetet benépesítő érzékelhető tárgyak benyomásait „szíve szerint való lényeknek” nevezve álmodik; átadja magát az álmodozásnak, passzív módon „nyugalomra” lel,

minden erőfeszítés nélkül adja át magát a legközömbösebb eseményeknek: „egy távolodó hajó, egy forgó malomkerék, az ökrét hajtó földműves, golyózók vagy krikettezők játéka, szaladó folyó, egy fől szálló madár” látványának. Jean-Jacques Rousseau lelke némiképpen *a priori* levezetett, mintha érveléssel lépne be az őt megillető társadalomba: „Vessük el egyetlen pillanatra a tényeket”; tétellezzük föl a szélsőséges érzékenység és az élénk képzelőerő vérmérsékletét; ilyesfajta ember nem különösebben reflektált, egyáltalán nem képzetadó; közvetlenül mutatja meg minden pillanatnyi érzését. Az efféle ember számára az egyetlen jel, a legélénkebb és legközvetlenebb kifejezés lehetséges csupán. Ez az absztrakt ember Jean-Jacques? Igen, „ilyen ember az, akit tanulmányoztam”.

De egyedül ő ilyen? Bizonyára; legalábbis ő az egyetlen hivatkozott személye annak a családnak, amely egyszerre teljesen őszinte és titoktartó. Voltaképpen a *Dialógusok*ban a Rousseau nevet viselő személy olyan ember, aki megfelel ennek a mítosznak: megismerhette az *Héloïse* és az *Emil* szerzőjét, megfejtette magában a jelek közvetlen kifejezési értékét, reflexió és előítélet nélkül tudott Jean-Jacques-ra tekinteni, megnyitotta számára a lelkét. Ami pedig a Franciát illeti, ő később lépett a csodás kertbe; előbb el kellett hagynia a Jelek és a Felügyelet világát, amelynek inkább bizalmasa s nem fenntartója volt; de Rousseau-n keresztül megtanulta nézni Jean-Jacques-ot, könyvein keresztül pedig megtanulta elolvasni őt. A szöveg utolsó soraira mindhárom személy, a Francia, Rousseau és Jean-Jacques képes lesz arra, hogy egyedül is megalkossa azt a valós társadalmat, amelyet a *Dialógusok* kezdetben úgy épített föl, mint valamiféle nagy módszertani mítoszt, felruházva a világ minden létező gazdagságával. Ez a hármásban osztott világ (amelynek struktúrája oly nagy jelentőségű Rousseau egész életművében) a *Dialógusok* végén ígérté lesz, mint egy közeli álom, amely majdnem boldogsághoz, de legalábbis végső békességhez vezet: „Tegyük még hozzá, ajánlja Rousseau a Franciának, két igaz és tisztességes szív báját, amint a harmadikhoz fordul. Így enyhítsük ennek a magánynak a borzalmát. Intézzük el neki utolsó óráira, vigasztaljuk, hogy baráti kezek fogják le a szemét.”

Hiába szorítkozik a mítosz egy örvendetes hármasságra, azért még álombéli. Ahhoz, hogy egészen valóságossá váljék, az kellene, hogy még konzisztensebbé váljék, és felhagyjon a boldog hármasságának az aranykorának megidézésével; el kellene szakadni a Franciától és a harmadik jelenlététől; jó volna, ha Rousseau pontosan Jean-Jacques-ot érné el. Akkor a Felügyelet kiszorulna a békés és közömbös világból; a Jelek eltűnnének; és

semmi más nem maradna, mint egy végtelenül érzékeny és örök bizalmat élvező Tekintet; amely csodálatosan nyitott a dolgokra, és mégsem ad más jelet, mint a létezés örömeinek egészen bensőséges kifejezését. A felügyelet nélküli tekintetet és a jeleken túli kifejezésmódot az élvezet tiszta aktuusa alapozza meg, ahol a megálmodott hármasság végre valóságosan is eléri a szuverén, isteni magányt: „Mi nyújt örömet az ilyen állapotban? Semmi külső dolog, csak a magunk lény és létezése; amíg ez az állapot tart, nem szorulunk semmi másra, akár csak Isten.” (*A magányos sétáló álmodozásai*, 113.)

A mítosz, amely megnyitotta a *Dialógusok* terét, és amelyben helyet kapott a három alak, hogy egymással találkozzon, nem találja meg azt a valóságot, amely felé a beszéd és az álom siet. Ez majd az *Álmodozások* egyes szám első személye számára lehetséges, aki egymaga álmodik, egymaga beszél.

(Nem egy örült műve?)

– Szóval a *Dialógusok* nem egy örült műve?

– Akkor lehetne felelni erre a kérdésre, ha volna bármi értelme; de hát a mű *per definitionem* maga a nem-örült.

– Egy mű fölépítése által feltárulkozik egy betegség rajzolata.

– Az viszont biztos, hogy egy ilyen állítás fordítva tarthatatlan.

– Ön csal akkor, amikor nem beszél sem örületről, sem üldözési mániáról, sem eltúlzott hiedelmekről stb.

– Sőt látszólag azt is figyelmen kívül hagytam, hogy az örület máshol, már a *Dialógusok* előtt is megjelent: 1765 körül, és ezután végigkövethető az egész levelezésben.

– Ön a művet a bolondság lehetősége elé helyezte, hogy még jobban eltörölje a mű tébolyát; meg sem említette azokat a pontokat, ahol az örület nyilvánvaló. Ki hiszi józan ésszel, hogy Korzikát azért szállták meg, hogy még jobban föl húzzák Rousseau-t?

– Melyik műhöz kellene hitünkkel fordulni, ha az tényleg műalkotás?

– És mennyivel kevesebb, ha mégis delirált?

– Ez egy különös és eléggé vad szóöt-vözet, mint például az a másik igen gyakori (és napjainkban dicsőítő), amely a művet az örülettel hozza összefüggésbe; a műnek nincs helye az örületben; az előfordulhat, hogy a nyelv, amely a maga alapjaiban a mű lehetőségét biztosítja, megnyitja ezt az örület empirikus terének (de ugyanígy megnyithatta volna az erotizmusnak vagy a miszticizmusnak is).

– Azaz egy mű létmódja lehet tévelygő, feltéve, ha nem „delirált”.

– Csak a nyelvezete lehet deliráló. Deliráló értd: folyamatos melléknévi igenév.

– A mű nyelvezete? És akkor...

– A nyelv, mely előírja a mű terét, formális struktúráját, és nyelvi hozományként még a létezését is – előidézhethet egy második nyelvet, amely maga is a mű terében helyezkedik el, és strukturális analógiát képez az örülettel. Különbséget kell tenni: a mű nyelve egyrészt önmagán túlról való, elélel tart az, amit a mű elmond; másrészt a mű ebből a nyelvből beszél. Ez utóbbira nem lehet alkalmazni a normális vagy a patológus, bolondság vagy örület kategóriáját; mivel ez mindig elsődleges átkelés, vegytiszta transzgresszió.

– Rousseau maga volt tévelygő, így a nyelvezete is azzá lett.

– Az előbb még a műről beszéltünk.

– De Rousseau az adott pillanatban tollal a kezében sirlaimait, őszinteségét és szenvedését vetette papírra?

– Ez egy pszichológizáló kérdés. Semmi, de semmi közöm hozzá.

MARSÓ PAULA FORDÍTÁSA

¹ J.-J. Rousseau: *Vallomások*. Ford. Benedek István és Benedek Marcell, Budapest, Magyar Helikon, 1962.

² Ld. J. Starobinski figyelemreméltó sorait a J.-J. Rousseau-jában. Párizs, Plon, 1958. 251. (Saját fordításom – M.P.)

³ J.-J. Rousseau: *A magányos sétáló álmodozásai*. Ford. Réz Ádám, Budapest, Magyar Helikon, 1964.

⁴ J.-J. Rousseau: *Esszé a nyelvek eredetéről*. Ford. Bakcsi Botond, Máriabesenyő, Gödöllő, Attraktor, 2007. 38.

⁵ Abban az időszakban, amikor Rousseau a beszéd nélküli jelek világában él, visszatér kottamásoló elfoglaltságához, talán tizenkétezer zenei oldalt készít el a *Dialógusok* írása közben. Hangsúlyozza, hogy ez nem színlelt szegénység, hanem valódi szükséglet számára, mely látását és egészségét is veszélyezteti.

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

A Sétákhoz készített jegyzetek*

1.

Hatvan évvel ezelőtt kellett volna megírnom ezt a kötetet, hogy jól megfeleljek e szöveggyűjtemény címének, hiszen az egész életem nem volt más, mint egy hosszú álmodozás, melyet napi sétáim tagoltak fejezetekre.

Még ma nekilátok, bárha késő is, mivel nincs jobb dolgom ezen a világon.

Most már érzem, hogy képzeletem elapad, és minden képességem megfoghatkozik. Tudom, hogy álmódosításaim napról napra kihűlnék, az írás nyűge pedig végleg elveszi kedvem; könyvemnek is akkor kell majd véget érnie, amikor életem végéhez közeledem.

2.

Való igaz, hogy a legszenvtelenebb [ember] is kiszolgáltatott a teste és az érzékei által a fájdalom és a gyönyör benyomásainak és ezek hatásainak. De ezek a tisztán fizikai benyomások önmagukban csupán érzetek. Szenvedélyeket ébresztenek, és néha erényt is abban az esetben, ha egy mély és tartós benyomás fönmarad a lélekben, és túléli az érzést; vagy ha a más okokból mozgatott akarat ellenáll a gyönyörnek, vagy belenyugszik a fájdalomba; szükséges azonban, hogy ez a szándék uralja a cselekedetet, (*olvashatatlan szó*), mert ha egy jelentősebb érzés kivívja végül a jóváhagyást, az ellenállás minden erkölcsisége elillan, újra cselekvőképességek leszünk, és a cselekedet, valamint a hatásai teljességgel ugyanazt okozzák, mintha egészen jóváhagytuk volna. Ez a szigorúság durvának hat, de hát nem emiatt van olyan fenséges neve az erénynek? Ha a győzelemnek nem volna ára, milyen koszorú illetné meg?

3.

A boldogság túlságosan állandó állapot, az ember pedig változókéony lény, így a kettő nem fér össze.

Szolón Krözusnál (járva) földézte három boldog ember példáját, nem annyira boldog életük, mint haláluk szelidsége miatt, s szerinte élő embernek nem adatik meg a boldogság. A tapasztalat bizonyítja, hogy igaza volt. Hozzáteszem, ha van is valóban boldog ember a földön, nem hozzak föl példának, mert ő erről mit sem tud.

Folytonosan észlelt mozgás tudatja velem, hogy létezem, és valóban az egyetlen érzés, amit érzékelek, egy egyhangú és egyenletes távoli zaj halvány érzete. Mi nyújt élvezetet ebben az állapotban: én.

4.

Való igaz, hogy semmit sem csinállok a földön, de akkor sem csinállok majd semmit, ha többé már testem sem lesz, pedig lehet, hogy a legtevékenyebb halandónál is több érzéssel és étellel teli, tökéletesebb lény leszek.

5.

Aki modern, az a saját maga mércéje szerint szűkíti le, én az övékével leszek egyre hatalmasabb.

6.

És [például] melyik tévedés érne többet, mint a hamis barátok fölismerésének képessége, de ez a képesség csak azon az áron sajátítható el, ha megmutatjuk magunkat azoknak, akiket igaznak hittünk.

7.

Ezek [az urak] úgy viselkednek, mint valami kalózkülönítmény, amelynek tagjaiként

kedvükre kínoznak egy szegény spanyolt, miközben sztoikus érvekkel jóságosan vigasztalják, hogy a fájdalom egyáltalán nem rossz dolog ám.

8.

De hát sem elkérni nem akartam a címét, sem az enyémet neki adni, biztos lévén benne, hogy amint kiteszem a lábam, zaklatni fogják kérdéseikkel, és hogy ezen urak jól ismert pletykái révén a nyilvánvaló szándékaim sokkal nagyobb bajt okoznak, mint az a jó, amit tenni óhajtottam.

9.

És ha majd bizonyított ártatlanságom meggyőzi üldözőimet, és az igazság a napnál is fényesebb lesz, a közönség még inkább felbőszül ahelyett, hogy a dühe csillapodna; a saját igazságtalansága következtében jobban fog gyűlölni, mint a most nekem tulajdonított bűnök miatt. Soha nem fogja megbocsátani azokat az aljasságokat, amelyekért nehezített rám. Ezek lesznek számára a legmegbocsáthatatlanabb gáztetteim.

10.

Mindig azt kell tennem, amit szerintem kell, pusztán azért, mert meg kell tennem, és nem valamiféle siker reményében, mert tudom jól, hogy egy ilyen siker lehetetlen.

11.

Elképzem ennek az oly kiváló, oly kevély, és állítólagos tudására oly büszke generációnak a megdöbbenését, amely oly kegyetlen kevélységgel gondol csalhatatlan értelmére velem szemben.

12.

Sem barátság, sem testvériség nem fűz hozzájuk, mivel kitagadtak engem, és dicsőségemre szolgál, ha szavukon fogom őket. Ha netán mégis valamiféle emberséget tanúsíthatnék irányukba, kétségtelenül megteszem, de nem úgy, mintha rokonaim lennének, hanem mint érzékeny és szenvedő lényekkel, akiknek szükségük van megkönnyebbülésre. Valójában szívesebben segítenék egy szenvedő kutyán. Mivel az állat se nem aljas, se nem álnok, hamisságból soha nem dörögölöz, így számomra szerethetőbb, mint bárki ebből a nemzedékből.

13.

Az uralkodónak is csak azután van joga megbocsátani, ha a bűnöst már elítélték, és minden formában megbüntették. Más különben csak bűnjelet ragasztanak rá anélkül, hogy bűnössége felől meggyőződtek volna, s ez a leginkább vérlázító méltánytalanság.

Ha kenyeret adnak, meg akarnak szegényíteni. Irántam való nagylelkűségük nem jótékony, hanem megalázó és sértő; egy módja csupán, hogy megalázzanak,

semmi több. Kétségtelen, hogy a halálotat kívánják; de jobban tetszik nekik, ha meg-rágalmazhatnak, és még életben vagyok.

14.

Azzal a hálával fogadnám alamizsnájukat, amelyet egy járókelő érez egy tolvaj iránt, aki miután elvette a tárcáját, visszadob némi kis aprót, hogy az áldozat elérhesse úti célját. És még az is a különbség, hogy a tolvaj ezzel nem megalázni kívánja a járókelőt, csupán könnyíteni rajta.

Én vagyok az egyetlen a földön, aki reggelente azzal a tökéletes bizonyossággal ébred, hogy aznap semmilyen újabb fájdalomban nem lesz része, és nem is fekszik le boldogtalanabbul.

15.

A várakozás a másvilágra megédesíti az evilági bajokat, és a halálfélelmet is eloszlatja; csak hogy az evilági dolgokban a reménység mindig nyugtalansággal vegyül, és valódi megpihenést csak a lemondás [*resignation*] jelent.

16.

Miként ezt Mazarin kardinális kijelentette, megtörténhet, hogy olyan állapotba kerülünk, mely annyira összetett és szükségesszerű, hogy nevetséges volna elutasítani, de még inkább benne élni.

Akik az igazság előtt a saját érdekeket nézik ahhoz húznak, aki részrehajlóan beszélt, nem pedig ahhoz, aki a legjobban.

17.

Álmódosítás

Ebből jöttem rá, hogy ez az állapot inkább úgy volt kellemes számomra, mint az élet fájdalomainak felfüggesztése, és nem mint valamiféle jelenvaló élvezet.

De testem és érzékeim révén nem juthatok el a tiszta szellemek világába. Semmiféle eszközöm nincsen hozzá, hogy megítéljem ezek valóságos létezési módját.

Szeretnék rajtuk a lehető legkegyetlenebbül bosszút állni? Mást se kell tennem, csak boldogan és elégedetten élnem; ez a biztos módja annak, hogy nyomorulttá tegyem őket.

Szükségük van arra, hogy engem boldogtalaná tegyenek, és ezzel tölem teszik függővé az életüket.

18.

Úgy vélem, hogy a szellemes és szabad lények létezése szükségszerűen Istentől ered, és magában az istenségben is élvezetet talál, túl az ő teljességén, vagyis inkább abban, ami kiegészíti, és ez nem más, mint az, hogy igaz lelkében uralkodik.

19.

Olyan mély árkat ástak közénk, amelyet betapasztani vagy átépíteni többé nem lehet,